

Analysis of the Semantic features of Sleep in the *Nahj al-Balagha*

Seyyed Mahmoud Mirzaee Al-Hoseini¹ | Amir Ahmad Azimi²

1. Professor, Arabic Language and Literature Department, Faculty of Literature and Humanities, Lorestan University, Khorramabad, Iran. E-mail: mirzaei.m@lu.ac.ir
2. Corresponding Author, Ph.D. Student, Department of Nahj al-Balagha Sciences and Education, Payame Noor University, Tehran, Iran. Email: amirahmadazimi@gmail.com

Article info.	Abstract
Article type: Research Article	Sleep is one of the essential aspects of life that must be properly regulated, as it plays a significant role in maintaining physical health and mental well-being. Disturbance of sleep can hinder the normal course of human life. Imam Ali (pbuh) in the Nahj al-Balagha emphasizes sleep as one of the most important phenomena. The present study aims to analyze the semantic features of the word sleep (nawm) in Nahj al-Balagha using a descriptive-analytical method. Semantic features are the elements that characterize concepts in terms of presence or absence with positive (+) or negative (-) attributes. Changes in semantic features occur when a word is used in association with other words. A semantic feature is part of the meaning of a word that has nothing to do with sentences. The analysis of concepts through semantic features is called feature analysis. The results of the study indicate that, in *Nahj al-Balagha, terms such as "al-kari" (drowsiness), "al-sena" (sleepiness), "al-subat" (deep sleep), and "al-madmaḍa" (light sleep) fall within the semantic field of sleep, while words like "al-tahajjud" (night prayer), "al-araq" (insomnia), "al-ramiq" (vigilance), and "al-yaqza" (wakefulness) have an opposite semantic relationship with it. The semantic features of each of these terms are explained in this study. Additionally, the Nahj al-Balagha discusses two types of sleep, praiseworthy and blameworthy. Imam considers the sleep of the body and eyes praiseworthy, while the sleep of the mind (negligence) is deemed blameworthy.
Article history: Received 31 May, 2023 Received in revised form 20 October, 2023 Accepted 26 October, 2023 Published online 22 September, 2024	
Keywords: <i>Nahj al-Balagha</i> , Sleep, Semantic features, Semantic Field	

Cite this article: Mirzaee Al-Hoseini, S., & Azimi, A. (2024). Analysis of the Semantic features of Sleep in the Nahj al-Balagha. *Journal of Ketab-e Qayyem*, 14(2), 255-274.. DOI: <http://doi.org/10.30512/kq.2023.20040.3668>

© The author(s).

Publisher: Meybod University.

DOI: <http://doi.org/10.30512/kq.2023.20040.3668>

Extended Abstract

Introduction

Sleep is one of the natural human activities through which the body replenishes and repairs its energy at regular intervals, storing strength for waking hours and functioning. Sleep and rest are essential not only for humans but for all living beings to sustain life and continue vital activities. It has already been proved that sleep deprivation can have serious and adverse consequences for humans, and life without sleep is impossible. Individuals and animals deprived of sleep for several days lose their senses, and some even die. Naturally, after a period of daily activity and fatigue, the body needs to rejuvenate to continue working and functioning. Sleep, as a significant form of rest, is no exception to this rule.

In Islamic texts, sleep is mentioned as one of the great divine blessings, playing a constructive role in human physical health and mental well-being. The importance of sleep in human life is such that Almighty God in the Quran has introduced it as a source of comfort and tranquility for humans: "And We made your sleep for rest" (Quran, 78:9). Imam Ali (pbuh), following the divine word, mentions the need for sleep and rest as part of a believer's daily routine, stating: "A believer should divide his day into three parts; there should be a time for worshiping the Lord, a time for making a living, and a time for indulging in permissible pleasures" (*Nahj al-Balagha*, Sermon 390).

In *Nahj al-Balagha*, Imam Ali (pbuh) uses a variety of terms to explain the concept of sleep, with both differences and similarities in meaning among these terms. Therefore, one way to prove the absence of complete synonymy between these seemingly synonymous words is to analyze the semantic features of such terms, which ultimately leads to the identification of distinctions among their meanings. Thus, the present study aims to address the semantic features of the words in the field of sleep in *Nahj al-Balagha* using a descriptive-analytical method to answer the following questions:

- a) What are the semantic features of the words in the field of sleep in *Nahj al-Balagha*?
- b) What are the semantic features of the words opposite to sleep in *Nahj al-Balagha*?

Methodology

This research employs a descriptive-analytical method, qualitative content analysis, and a semantic approach. The data are extracted from the sermons, letters, and sayings of *Nahj al-Balagha*. First, the semantic features of sleep in these texts are identified and categorized. Then, they are analyzed in the context of the text and related concepts. The research method includes the following steps: extracting all the words in the semantic field of sleep in *Nahj al-Balagha*, categorizing them into synonymous and opposite terms of "sleep," and finally examining the semantic features of these words and establishing connections between them and ethical, educational, and political concepts in the words of Imam Ali (pbuh).

Discussion

Lexicographers have used various expressions for sleep, including the term "نوم," which is a general and comprehensive concept. The root letters of "نوم" indicate stillness and lack of movement, synonymous with "رقد" and opposite of "يقظه نوم" is the opposite of the verb "نام" and means the weakening of the body and mind.

In terminology, sleep is a regularly recurring, easily reversible state of a living being, characterized by relative immobility and a significant increase in the threshold of response to

external stimuli compared to the waking state. Some researchers define sleep as the pause and inactivity of the brain's higher centers and the cessation of activity. This state does not occur suddenly but progresses gradually. Initially, drowsiness appears, and it gradually spreads to other parts. When the pause and stagnation expand and dominate all command centers, complete sleep occurs. Therefore, most researchers describe sleep as health-promoting, rejuvenating, calming, and gentle. The term "نوم" and its derivatives are used in *Nahj al-Balagha* for 31 times. One of the strategies for identifying the semantic features of words is to pay attention to synonymous terms, as many words in *Nahj al-Balagha* denote the concept of sleep, which are discussed in this section.

First, synonymous terms and then opposite terms of "Al-nowm" are examined. The analyzed semantic features belong to the synonymous terms of "Al-nowm" such as "Al-kara (the light sleep), Al-sena (the sleepiness), Al-subāt (the deep sleep), Al-mazmaza (The rinsing), Al-ghirār (the deception), Al-idṭijā' (the lying down), Al-ruqād (the slumer), Al-sakara (the drowsiness), Al-ghafla (the heedlessness), Al-haj'a (the nap), Al-ḥulom (the dream), and the expression "Malakatnī 'aynī", (my eyes were overcome by sleep).

In the continuation of the article, the semantic features of the opposite terms of "Al-nowm" such as "Al-tahajjud (night prayer), Al-araq (insomnia), Al-rāmiq (vigilant), Al-yaqza (wakefulness), Al-suhūd (sleeplessness), and AL-sahar (staying awake) are examined and analyzed.

Conclusion

The article "Analysis of the Semantic Field of Sleep in *Nahj al-Balagha*" shows that sleep in the words of Imam Ali (pbuh) has diverse and complex semantic dimensions. Sleep is also considered a natural phenomenon and a divine blessing. On the other hand, sleep is criticized as a symbol of negligence, lethargy, and human weakness. By analyzing the semantic features of sleep, this article demonstrates that this concept in *Nahj al-Balagha* is not only used as a physiological phenomenon but also as a tool for conveying ethical, educational, and philosophical concepts. The results of the research can contribute to a better understanding of the religious and political concepts in *Nahj al-Balagha* and provide a basis for further research in this field. *Nahj al-Balagha* mentions seven types of sleep including heavy, light, nightly, negligent, death, disturbed, and true dream.

Imam Ali (pbuh) also refers to praiseworthy and blameworthy types of sleep, considering physical sleep and eye sleep as praiseworthy and the sleep of the intellect, metaphorically referring to negligence, as blameworthy.

تحلیل مؤلفه‌ای واژگان حوزه معنایی نوم (خواب) در نهج البلاغه

سید محمود میرزایی الحسینی^۱ | امیراحمد عظیمی^۲

۱. استاد گروه زبان و ادبیات عربی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه لرستان، خرم آباد، ایران. رایانامه: mirzaei.m@lu.ac.ir

۲. نویسنده مسئول، دانشجوی دکتری، گروه علوم و معارف نهج البلاغه، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. رایانامه: amirahmadazimi@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۶/۲۲</p> <p>تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۱۰/۱۰</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۱/۱۴</p> <p>تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۷/۰۱</p>	<p>هدف: این پژوهش با هدف بررسی مؤلفه‌های معنایی واژگان مرتبط با حوزه مفهومی خواب در نهج البلاغه انجام شده است. هدف اصلی، تحلیل معناشناختی واژگانی است که در بیان مفهوم خواب در کلام امام علی (ع) به کار رفته‌اند و شناسایی تفاوت‌های ظریف معنایی بین این واژگان. روش پژوهش: این تحقیق با روش توصیفی-تحلیلی و با استفاده از تحلیل مؤلفه‌های معنایی انجام شده است. پژوهشگران با بررسی واژگان مرتبط با خواب در نهج البلاغه، مؤلفه‌های معنایی هر واژه را استخراج کرده و تفاوت‌های معنایی آن‌ها را تحلیل نموده‌اند. همچنین، از منابع لغوی و تفسیری برای درک بهتر مفاهیم استفاده شده است.</p> <p>یافته‌ها: در نهج البلاغه، خواب به دو دسته ممدوح (خواب جسمانی) و مذموم (خواب غفلت) تقسیم می‌شود. خواب جسمانی برای تجدید قوا ضروری است، اما خواب غفلت به عنوان بی‌خبری و دوری از حق مذمت شده است. واژگان مرتبط با خواب در نهج البلاغه شامل «نوم»، «سِنَة»، «سَبَات»، «مضمضَة»، «غَرَار»، «اضطجاع»، «رُقَاد»، «غفلة»، «سكرة»، «هجرة»، «حلم» و تعبیر «ملکتی عینی» هستند که هر کدام مؤلفه‌های معنایی خاص خود را دارند. واژگان متقابل خواب، مانند «تهجد»، «أرق»، «رامق»، «یقظة»، «سُهود» و «سَهَر»، به معنای بیداری و هوشیاری هستند و در تقابل با مفهوم خواب قرار می‌گیرند. مؤلفه‌های معنایی واژگان خواب شامل سستی بدن، استراحت، غفلت، بی‌اختیاری، اضطراب و تشویش است، ولی مؤلفه‌های معنایی واژگان بیداری شامل هوشیاری، حرکت، تشخیص و احتیاط است.</p> <p>نتیجه‌گیری: این پژوهش نشان داد که امام علی (ع) در نهج البلاغه از واژگان متنوعی برای بیان مفهوم خواب و بیداری استفاده کرده است که هر کدام دارای مؤلفه‌های معنایی خاصی هستند. این تفاوت‌های ظریف معنایی، بیانگر عمق و دقت کلام آن حضرت در انتقال مفاهیم است. خواب جسمانی به عنوان یک نیاز طبیعی مورد تأیید قرار گرفته، اما خواب غفلت به عنوان عامل دوری از حق و سقوط انسان مذمت شده است. از سوی دیگر، بیداری و هوشیاری به عنوان عوامل مهم در زندگی معنوی و اجتماعی مورد تأکید قرار گرفته‌اند. این تحقیق به درک بهتر مفاهیم خواب و بیداری در نهج البلاغه کمک می‌کند و نشان می‌دهد که چگونه این مفاهیم در جهت هدایت انسان به سوی زندگی متعالی به کار رفته‌اند.</p>
<p>کلیدواژه‌ها: نهج البلاغه، نوم (خواب)، مؤلفه‌های معنایی، حوزه معنایی.</p>	

استناد: میرزایی الحسینی، سید محمود و عظیمی، امیراحمد. (۱۴۰۳). تحلیل مؤلفه‌ای واژگان حوزه معنایی نوم (خواب) در نهج البلاغه. کتاب قیّم، ۱۴ (۲)،

پیایی: ۳۱، ۲۷۴-۲۵۵

DOI: <http://doi.org/10.30512/kq.2023.20040.3668>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه میبد.

۱. طرح مسئله

از گذشته تا کنون بشر برای تجدید نیرو و به دست آوردن آمادگی و توان برای انجام کار و فعالیت، نیاز دارد تا استراحت کند و سلامتی و تندرستی خود را بدست آورد؛ از این رو، خواب یکی از اعمال طبیعی انسان است که به وسیله آن بدن در فاصله‌های معینی قوای خود را تجدید و مرمت کرده و قوایی را برای ساعات بیداری و کارکردن ذخیره می‌کند (محقق، ۱۳۶۴، ص ۱). خواب و استراحت برای حفظ زندگی و ادامه فعالیت‌های حیاتی نه تنها برای انسان، بلکه برای همه موجودات ضروری است؛ زیرا امروزه ثابت شده است که کمبود خواب می‌تواند پیامدهای جدی و ناگواری برای بشر به همراه داشته باشد و زندگی بدون خواب غیرممکن بوده و اشخاص و حیواناتی را که چند روز بی‌خواب نگاه داشته‌اند، مشاعر خویش را از دست داده و بعضی مرده‌اند. البته، طبیعی است که بدن پس از یک دوره فعالیت روزانه و خستگی، نیاز به تجدید قوا برای ادامه کار و فعالیت دارد و خواب که یک استراحت پراهمیت است، از این قاعده مستثنا نیست.

دین اسلام برای همه ابعاد وجودی انسان و شئون مادی و معنوی زندگی او برنامه ارائه کرده و به نیازهای جسمی و روحی، فردی و اجتماعی او پاسخ می‌دهد (نعمتی پیرعلی و مسجدی، ۱۳۹۱، ص ۱۶۷). خواب از جمله نیازهای ضروری انسان است که در متون اسلامی به عنوان یکی از مواهب بزرگ الهی یاد شده است و نقش سازنده‌ای در سلامت جسم و بهداشت روانی انسان دارد (محمدی ری شهری، ۱۳۷۹، ج ۱، ص ۲۵۸). اهمیت خواب در زندگی بشر به قدری است که خداوند متعال در قرآن کریم آن را مایه آرامش و آسایش بشر معرفی کرده است: ﴿وَجَعَلْنَا نَوْمَكُمْ سُبَاتًا﴾ (نبا: ۷۸/۹)؛ و خواب را برای شما مایه قوام حیات و استراحت قرار دادیم. امیر مؤمنان (ع) به تبع از کلام الهی، بخشی از برنامه زندگی مؤمن را نیاز به خواب و استراحت ذکر می‌کند و می‌فرماید: «لِلْمُؤْمِنِ ثَلَاثُ سَاعَاتٍ: فَسَاعَةٌ يُنَاجِي فِيهَا رَبَّهُ وَ سَاعَةٌ يَرْمُ مَعَاشَهُ وَ سَاعَةٌ يُحَلِّي بَيْنَ نَفْسِهِ وَ بَيْنَ لَذَّتِهَا فِيمَا يَحِلُّ وَ يَجْمَلُ» (نهج البلاغه، حکمت ۳۹۰)؛ مؤمن باید شبانه روز خود را به سه قسم تقسیم کند: زمانی برای نیایش و عبادت پروردگار، زمانی برای تأمین هزینه زندگی و زمانی برای واداشتن نفس به لذت‌هایی که حلال و مایه زیبایی است).

امیر مؤمنان علی (ع) در نهج البلاغه برای تبیین مفهوم خواب از مجموعه واژه‌های متعددی استفاده کرده است به گونه‌ای که میان این مجموعه واژه‌ها، وجوه افتراق و اشتراک مفاهیم وجود دارد. از این رو، یکی از شیوه‌های اثبات عدم وجود مترادف تام بین این واژگان به ظاهر هم معنا، تجزیه و تحلیل مؤلفه‌های معنایی چنین واژه‌هایی است که در نهایت، وجود یک ممیزه معنایی خاص منجر به تفاوت معنایی این واژه‌ها می‌شود. بنابراین، پژوهش حاضر در صدد است، با روش توصیفی - تحلیلی به مقوله مؤلفه‌های معنایی واژگان حوزه معنایی خواب در نهج البلاغه بپردازد تا به پرسش‌های ذیل پاسخ گوید:

۱. مؤلفه‌های معنایی واژه‌های حوزه معنایی «نوم» (خواب) در نهج البلاغه کدامند؟

۲. مؤلفه‌های معنایی واژگان متقابل «نوم» در نهج البلاغه کدامند؟

۲. پیشینه پژوهش

پژوهشگران زیادی مطالعات خود را به خواب و رؤیا اختصاص داده‌اند، از جمله محمدرضا حاجی اسماعیلی و زهرا کریمی (۱۳۹۱) در مقاله «تحلیل‌هایی از پدیده رؤیا در قرآن کریم و فرهنگ اسلامی» به اقسام رؤیا در قرآن کریم پرداخته و نتیجه گرفته‌اند که در این کتاب الهی، افزون بر یادکرد نمونه‌هایی از رؤیای صادقانه پیامبران مختلف، به تحلیل پدیده رؤیا نیز توجه شده است. عالمان مسلمان هم با تکیه بر مضامین قرآنی درباره پدیده رؤیا، به تبیین اسباب و علل وقوع آن پرداخته و گاه کوشیده‌اند امکان دریافت وحی از جانب خداوند را با تکیه بر این تجربه همگانی مستدل و موّجه کنند. ابوالحسن بختیاری (۱۳۹۴) در مقاله «خواب و بیداری به

عنوان یکی از ارکان حفظ الصحه در قرآن کریم» به مسئله خواب و بیداری از منظر قرآن پرداخته است و نتیجه می‌گیرد که آیات قرآن که به این موضوع پرداخته‌اند، به دو دسته تقسیم می‌شوند: دسته اول آیاتی است که در آنها به موضوع شب و جایگاه ویژه شب به عنوان زمان استراحت و خواب و جایگاه روز برای کار و تلاش اشاره دارند و دسته دوم آیاتی است که به موضوع شب و عبادت و محدوده خواب در شب اشاره دارند. قاسم مختاری و دیگران (۱۳۹۵) در مقاله «تحلیل معنایی واژه حلم و مشتقات آن در قرآن کریم و نهج البلاغه بر اساس نظریه بافت»، به بررسی واژه حلم و مشتقات آن در قرآن کریم و نهج البلاغه پرداخته و اذعان می‌دارند که این واژه معانی ای چون شکیبایی، عفو، آرامش، عقل، خواب و رؤیا و بلوغ فکری در سنین کودکی را دربردارد که با توجه به موقعیت و بافت متن، یک یا چند معنا از وجوه ذکرشده آن نمایان می‌گردد.

با وجود فعالیت‌های پژوهشی انجام شده، تاکنون هیچ‌گونه پیشینه مستقلی در مورد مؤلفه‌های معنایی واژگان حوزه معنایی «نوم» در نهج البلاغه یافت نشد و از این جهت، پژوهش پیش‌رو می‌تواند بدیع و نو به شمار آید.

۳. مفهوم‌شناسی نوم

واژه‌شناسان برای «نوم» یا خواب تعابیر مختلفی را به کار برده‌اند، از جمله واژه «نوم» که یک مفهوم کلی و عام است. حروف اصلی «نوم» بر جمود و نبود حرکت دلالت می‌کند و هم‌معنا با «رَقَد» بوده و نقیض آن «يَقْظَة» است (ابن فارس، ۱۴۰۴، ج ۵، ص ۳۷۵؛ جوهری، ۱۴۲۸، ج ۵، ص ۲۰۴۶). «نوم» مصدر فعل «نام» و به معنای سستی اعضای بدن و عقل است (عمر، ۱۴۲۹، ج ۳، ص ۲۳۰۸).

خواب در اصطلاح، حالت منظم تکرارشونده و به آسانی برگشت‌پذیر موجود زنده است که با بی‌حرکتی نسبی و بالارفتن قابل توجه آستانه واکنش به محرک‌های خارجی در مقایسه با حالت بیداری مشخص است (کاپلان و سادوک، ۱۳۶۸، ص ۹۹). از دیدگاه برخی از محققان، خواب عبارت از وقفه و سکون مراکز عالی مغز و بازایستادن از فعالیت است. این حالت به طور ناگهانی تحقق نمی‌یابد، بلکه مرحله به مرحله پیشروی می‌کند. در آغاز، حالت سستی و چرت پدیدار می‌شود و بتدریج به سایر قسمت‌ها سرایت می‌کند. موقعی که وقفه و رکود گسترش یافت و بر تمام نواحی مراکز فرماندهی غلبه کرد، خواب کامل عارض می‌شود (فلسفی، ۱۳۸۷، ص ۱۶۸). حکیم سبزواری، «خواب» را لازمه حیوان می‌داند و می‌گوید: «بدان که خواب حالتی است که بر حیوان عارض می‌شود و در آن نفس حیوان از حرکت ارادی و حس بازمی‌ایستد، نه از حرکت طبیعی خویش. این انقطاع به دلیل استراحت روح است؛ زیرا روح، جسم لطیفی است و تأثیر آن از بدن شدیدتر است (سبزواری، ۱۳۷۹، ج ۵، ص ۲۳۲). بنابراین، بیشتر پژوهشگران خواب را سلامت‌بخش، تجدیدکننده قوا، آرامش‌بخش و ملایم توصیف می‌کنند. واژه «نوم» با مشتقاتش ۳۱ مرتبه در نهج البلاغه به کار رفته است که در ادامه، به برخی از مصادیق آن اشاره می‌شود:

الف) «أَلَا وَ إِنِّي لَمَ أَرْ كَالْجَنَّةِ نَامَ طَالِبُهَا وَ لَا كَالنَّارِ نَامَ هَارِبُهَا» (نهج البلاغه، خطبه ۲۸)؛ آگاه باشید! هرگز چیزی مانند بهشت ندیدم که خواستاران آن در خواب غفلت باشند و نه چیزی مانند آتش جهنم که فراریان آن چنین در خواب فرو رفته باشند. امام علی (ع) در این گفتار، علم به وجود چیزی شبیه به بهشت و دوزخ را که خواهان آن به خواب غفلت فرو رفته و فراری و دچار بی‌خبری باشد، از خود نفی فرموده است، ولی آگاهی خود را نسبت به خود تشبیه و جهت آن نفی نکرده‌اند (ابن میثم، ۱۳۸۸، ج ۲، ص ۲۷۳). سخن امام هشاری است که کسانی که به بهشت و جهنم یقین دارند ولی در خوابگاه‌های طبیعت خفته‌اند تا از آن بیدار شوند و با تلاش برای دستیابی به نعمت‌ها و دفع بلاها آماده شوند (خویی، ۱۳۵۱، ج ۴، ص ۸). مؤلفه معنایی آن آسودگی و بی‌خیالی است. بسیاری از انسان‌ها نه طاعتی می‌کنند که به بهشت روند و نه از گناهی می‌پرهیزند تا از دوزخ رهایی یابند.

ب) «يَنَامُ الرَّجُلُ عَلَى الثُّكُلِ وَلَا يَنَامُ عَلَى الْحَرْبِ» (نهج البلاغه، حکمت ۳۰۷)؛ آدم داغدار می‌خوابد، اما فرد مال‌ربوده نمی‌خوابد. سیدرضی در تفسیر این کلام می‌گوید: مفهومش این است که انسان ممکن است بر قتل فرزندان خود صبر کند، اما در ربودن اموالش صبر نخواهد کرد. این کلام در ظاهر کنایه از شدت محبت مردم به مال و حرص آن‌ها به حفظ و دفاع از آن دارد (خویی، ۱۳۵۱، ج ۲۱، ص ۳۹۶). لفظ «يَنَامُ» در عبارت بالا با توجه به بافت جمله، به معنای صبر و شکیبایی است. مؤلفه معنایی کلمه «نوم»، شکیبایی و آرامش است.

ج) «أَهْلُ الدُّنْيَا كَرَكِبٍ يُسَارُّ بِهِمْ وَهُمْ نِيَامٌ» (نهج البلاغه، حکمت ۶۴)؛ اهل دنیا چون کاروانی هستند که می‌برندشان، حال آنکه در خوابند؛ یعنی آن‌ها از آنچه برای آماده‌شدن نیاز داشتند، غفلت کردند (دخیل، ۱۴۰۸، ص ۲۱). مؤلفه معنایی آن، غفلت یا بی‌خبری است.

د) «وَمَنْ نَامَ لَمْ يَنْمُ عَنْهُ» (نهج البلاغه، نامه ۶۲)؛ و هر کس که بخوابد، دشمن از او غافل نیست و بیدار است. منظور «نوم» در این عبارت خواب غفلت است که امام (ع) اشاره می‌کند که هر کس از دشمن غافل شود، باید بداند که دشمن از او غافل نخواهد شد (مکارم شیرازی، ۱۳۹۰، ج ۱۱، ص ۲۴۴). در این عبارت، امام مخاطبان را از دون‌همتی و سستی در جهاد بر حذر داشته است؛ چه لازمه آن خمودی و نبود مقاومت در برابر دشمن و طمع بستن به آنهاست (ابن میثم، ۱۳۸۸، ج ۷، ص ۵۴۷). امام علی (ع) شناخت مداوم نسبت به راهبرد دشمن را مورد تأکید قرار داده است.

ه) «وَذَلِكَ زَمَانٌ لَا يَنْجُو فِيهِ إِلَّا كُلُّ مُؤْمِنٍ نُؤْمَةٍ» (نهج البلاغه، خطبه ۱۰۳)؛ و آن روزگاری است که جز مؤمن ناشناخته و گمنام از آن رهایی نیابد. «نؤمة» در این کلام، معنای مجازی دارد و به معنی شخص مؤمن گمنام بی‌نام و نشان است. با توجه به بافت کلام، مؤلفه معنایی «نوم»، گمنامی و ناشناخته بودن است.

۴. مؤلفه معنایی

یکی از راه‌های صورت‌بندی یا روشن‌ساختن مطلق روابط مفهومی میان الفاظ، استفاده از تحلیل مؤلفه‌ای است. در این روش، تحلیل مفهوم یک واژه بر حسب اجزای تشکیل‌دهنده زیرمجموعه آن انجام می‌شود. چنین روشی در مباحث فلسفی در باب زبان، قدمتی دیرینه دارد، هر چند تنها اخیراً به صورت گسترده‌ای در میان زبان‌شناسان به کار آمده است (لاینز، ۱۳۹۱، ص ۱۵۹). معناشناسان تعاریف متفاوتی برای مؤلفه‌های معنایی ذکر کرده‌اند، از جمله «مؤلفه‌های معنایی، مشخصه‌هایی به حساب می‌آیند که ویژگی‌های ممیز مفاهیم را نشان می‌دهند، به عبارتی، تشخیص معنای یک واژه از طریق عناصر یا مؤلفه‌های معنایی امکان‌پذیر است. این مؤلفه‌ها می‌تواند برای توصیف دقیق‌تر روابط معنایی، کارایی مطلوبی داشته باشد» (پالمر، ۱۳۸۷، ص ۱۴۷). به بیان دیگر، مؤلفه‌های معنایی یا «شرایط لازم و کافی» ویژگی‌هایی هستند که مفهوم واژه‌ها را تشکیل می‌دهند و وجوه اشتراک و افتراق مفاهیم را می‌نمایانند. به عنوان مثال، «انسان بودن» و «مؤنث بودن» شرایط لازم مفهوم «زن» است و «بالغ بودن» چون آن را از مفهوم «دختر» متمایز می‌کند، شرط کافی برای آن محسوب می‌شود (رک: صفوی، ۱۳۹۲، صص ۲۷۷-۲۸۷).

۵. مؤلفه‌های معنایی واژگان مترادف «نوم»

یکی از راهکارهای موجود جهت تشخیص مؤلفه‌های معنایی واژگان توجه به واژگان مترادف است به گونه‌ای که در نهج البلاغه واژه‌های بسیاری دال بر مفهوم خواب به کار رفته است که در این بخش به آن‌ها پرداخته می‌شود.

۵-۱. الکرّی

«کری» بر نمی‌در چیزی و آسانی و چه‌بسا بر تأخیر دلالت دارد (ابن فارس، ۱۴۰۴، ج ۵، ص ۱۷۳). «کَرّی» مفرد و جمع آن اکراء (برای غیر مصدر)، مصدر فعل «کَرّی» به معنی چرت است. زمانی که چرت بر انسان غلبه یابد، می‌گویند: «ان الکرّی فی عینه» (عمر، ۱۴۲۹، ج ۳، ص ۱۹۲۷). این واژه دو مرتبه در نهج‌البلاغه به‌کار رفته است.

«إِذَا غَلَبَ الْكَرِّيَ عَلَيْهَا افْتَرَشَتْ أَرْضَهَا» (نهج‌البلاغه، نامه ۴۵)؛ اگر خواب بر او چیره شود، زمین را بستر خود کند. امام (ع) در این عبارت به بندگان محبوب درگاه پروردگار اشاره می‌کند که آنها در روز به انجام فرائض و تکالیف فردی و اجتماعی می‌پردازند و در شب با خدای خود خلوت می‌کنند و به راز و نیاز و مناجات می‌پردازند و هنگامی که خواب بر آنها غلبه می‌کند، به استراحت مختصری قناعت می‌کنند؛ آن هم نه در رختخواب‌های گران‌قیمت و بر بالش‌های نرم، بلکه بر زمین دراز می‌کشند و دست را بالش خود قرار می‌دهند (مکارم شیرازی، ۱۳۹۰، ج ۲۳۸، ص ۱۰).

«فَتَدَاوِ مِنْ دَاءِ الْفَتْرِ فِي قَلْبِكَ بِعَزِيمَةٍ وَ مِنْ كَرِّيِ الْغَفْلَةِ فِي نَاطِرِكَ بِبِقَظَةٍ» (نهج‌البلاغه، خطبه ۲۲۳)؛ پس به نیروی عزم و اراده، درد سستی در دلت را درمان کن و به بیداری و هشیاری، خواب غفلت را از دیدگانت بزدا. امام به شخص غافل و گنهکار هشدار می‌دهد که ای انسان، بکوش و هرچه زودتر این بیماری‌های قلبی و خواب‌غفلتی را که در پی سستی و بی‌اعتنایی به خدا و یاد او در تو پیدا شده است، با تصمیم راسخ بر اطاعت فرمان و مداومت ذکر او درمان کن (ابن میثم، ۱۳۸۸، ج ۶، ص ۷۲). کلمه «کری» با «غفلت» هم‌نشین شده است، ولی در نامه ۴۵ بر معنای اصلی خواب دلالت می‌کند. هدف امام (ع) از بیان این کلام، آگاه‌شدن انسان نسبت به غفلت خود و شتاب به سوی امر شادی‌آور معنوی است (دخیل، ۱۴۰۸، ص ۳۹). خوبی نیز «کری الغفلة» را «نوم الغفلة» معنا کرده است (خویی، ۱۳۵۱، ج ۱۴، ص ۲۷۶). کلمه «الکرّی» تنها دو بار در نهج‌البلاغه به‌کار رفته است. این کلمه در اصل به معنای چرت‌زدن است که در عبارت اول به معنای حقیقی و در عبارت دوم، در اثر بافت جمله به معنای غفلت به‌کار رفته است.

۵-۲. السّنة

«سنة» چرت بدون خواب است که در سر، آغاز می‌شود و هنگامی که به قلب رسید، تبدیل به خواب می‌شود. همچنین، گفته شده است: «الوسن: أَوَّلُ النَّوْمِ»؛ وسن ابتدای خواب است (ابن منظور، ۱۹۹۷، ج ۱۳، ص ۴). «السّنة» در سر و «نُعاس» در چشم است. برخی گفته‌اند، سِنَة همان نعاس است. سِنَة، آغاز خواب است که بر چهره ظاهر می‌شود و حالت خواب به قلب ارسال می‌شود (فیومی، ۱۴۱۴، ج ۲، ص ۶۳۱).

امام علی (ع) در مورد حال فرد گنهکار در عالم برزخ می‌فرماید: «وَلَا مَوْتَةٌ نَاجِرَةٌ وَلَا سِنَةٌ مُسَلِّيَةٌ» (نهج‌البلاغه، خطبه ۸۳)؛ و نه مرگی که او را از این همه ناراحتی برهاند و نه خوابی که اندوهش را برطرف سازد. امام (ع) در این عبارت، به حوادث عالم برزخ و گرفتاری‌هایی که گنهکاران با آن دست به‌گریبانند، اشاره می‌کند: «این که کفّار را خواب فرا نمی‌گیرد، کنایه از شدت دردی است که دارند. کیفر سخت و درد شدیدی که از عذاب الهی گریبان‌گیر کفار می‌شود، موجب از بین رفتن خواب آنها می‌گردد. بنابراین، هیچ نوع آسایشی در میان لحظه‌های عذاب نخواهد بود» (ابن میثم، ۱۳۸۸، ج ۳، ص ۲۴۶). حضرت این مطلب را مربوط به عذاب پس از مرگ از باب موعظه بیان می‌فرماید و گرنه، برای اولیای خدا به این صورت نیست. واژه «سنة» به معنای چرت است. کلمه «مسلیة» به معنای آرامش‌دهنده است. وقتی انسان از کاری خسته می‌شود، اگر یک چرت کوچکی بزند، آرامش پیدا می‌کند و خستگی او برطرف می‌شود، حالا حضرت می‌فرماید: آنجا چرت و خوابی وجود ندارد تا این شخص به وسیله آن آرامش پیدا کند (منتظری، ۱۳۸۳، ج ۳، ص ۳۴۹).

امام علی (ع) در مناجات با خداوند می‌فرماید: «إِلَّا أَنَا نَعْلَمُ أَنَّكَ حَيٌّ قَيُّومٌ لَا تَأْخُذُكَ سِنَّةٌ وَلَا نَوْمٌ» (نهج البلاغه، خطبه ۱۶۰)؛ خدایا! حقیقت بزرگی تو را نمی‌دانیم جز آنکه می‌دانیم تو زنده‌ای و احتیاج به غیر نداری، خواب سبک و سنگین تو را نمی‌رباید. مراد امام علی (ع) از این جمله این است که خداوند از مخلوقات خود غافل نمی‌شود (دخیل، ۱۴۰۸، ص ۱۱). اشاره به اینکه علم و آگاهی و لطف و عنایت او نسبت به بندگان، دائمی است؛ چنین نیست که گاهی بیدار باشد و بداند و بندگان را مشمول عنایت فرماید و گاه در خواب و از آنها غافل شود (مکارم شیرازی، ۱۳۹۰، ج ۶، صص ۲۱۵-۲۱۶).

با توجه به اینکه واژه «سنه» تنها سه مورد در نهج البلاغه به کار رفته است، می‌توان گفت که این واژه در اصل به معنی خواب سبک در چشم یا چرت است که در اثر هم‌نشینی با واژه «نوم» در معنای حقیقی خواب سبک یا چرت زدن به کار رفته که از پیامدهای آن، غفلت است. تفاوت واژه «سنه» با «نوم» این است که «سنه» خوابی است که در سر و چشم عارض می‌شود، اما وقتی عمیق‌تر شود و به قلب عارض گردد، «نوم» گفته می‌شود. به تعبیر دیگر، «سنه» آغاز خواب است که در انسان بی‌حالی ایجاد می‌کند و با آن انسان تمام عقلش را از دست نمی‌دهد، ولی «نوم» خواب سنگینی است که با آن قدرت و عقل از بین می‌رود. مؤلفه معنایی «سنه»، سستی کامل بدن است.

۳-۵. السُّبَات

واژه «سُبَات» به معنی خواب سبک یا عمیق، راحت و آرامش است. «سبات عمیق» یعنی خواب غیرطبیعی که انسان آنچه را اطرافش می‌گذرد، احساس نمی‌کند (عمر، ۱۴۲۹، ج ۲، ص ۱۰۲۳). اصل واژه «سبت» بر راحتی و سکون دلالت دارد (ابن فارس، ۱۴۰۴، ج ۳، ص ۱۲۴). سبت در اصل به معنی استراحت بعد از تلاش و فعالیت است. بدین ترتیب، در مفاهیم قطع کسب و زندگی، سکون و پایان کار، مرگ و امثال آن نیز به کار رفته است. اطلاق ماده بر هر یک از این معانی در صورتی صحیح است که به آنچه در اصل ذکر کردیم، صدق کند که آن استراحت با قید بعد از کار است. این معنا در منابع مختلف متفاوت است، از جمله: دستیابی به آرامش پس از فعالیت مستمر و طولانی مدت، توقف و سکون بدن پس از حرکت و راه رفتن، خواب پس از بیداری، فرارسیدن مرگ به عنوان پایان چرخه حیات پس از عمری تلاش، نشستن در حالت سستی و بی‌حالی هنگام انجام کار، راه رفتن نرم و آهسته در مواقع بروز خستگی مفرط و تراشیدن موی سر به دلیل انبوهی و سنگینی موها (مصطفوی، ۱۳۶۰، ج ۵، ص ۱۷). این واژه دو مرتبه در نهج البلاغه به کار رفته است.

«فَكَأَنَّهُمْ فِي رِتْجَالِ الصَّفَةِ صَرَغَى سُبَاتٍ» (نهج البلاغه، خطبه ۲۲۱)؛ چنان آر میدند که گویا بی‌هوش بر خاک افتاده و در خواب فرو رفته‌اند. «صرعی سُبَات» یعنی گویا آن‌ها در خواب‌اند، اما اجساد حاضرند و معانی گم شده‌اند... و فرقی بین خوابیده و مرده در تصویر نیست (موسوی، ۱۳۷۷، ج ۴، ص ۱۷). هرگاه کسی بخواهد وصف مخصوص از دنیارفته‌ها را بیان کند، آن‌ها را به کسانی تشبیه می‌کند که از شدت خواب، بی‌هوش افتاده باشند و وجه مشابهت آن، نبودن حرکت و شنوایی و نداشتن نیروی پاسخگویی و وضع خاصی است که از او مشاهده می‌شود (ابن میثم، ۱۳۸۸، ج ۶، ص ۴۴).

«نَعُوذُ بِاللَّهِ مِنْ سُبَاتِ الْعَقْلِ وَقُبْحِ الرَّزْلِ وَبِهِ نَسْتَعِينُ» (نهج البلاغه، خطبه ۲۲۴)؛ به خدا پناه می‌بریم از خفتن عقل و زشتی لغزش‌ها و از او یاری می‌جوییم. «سُبَات» حالتی است که در آن بیمار به‌طور کامل هوشیاری خود را از دست می‌دهد و با محرک‌های قوی از آن بیدار نمی‌شود (دخیل، ۱۴۰۸، ص ۵۱). امیرالمؤمنین (ع) در این عبارت، از تاریکی عقل و بی‌خردی که نتیجه آن دل‌خوش کردن به لذت‌های مادی و میل به پیروی از نفس سرکش و هوس‌های دنیاست و نیز، از زشتی لغزش که انحراف از راه خدا و در نتیجه، سقوط در دره‌های هلاکت است، به خدا پناه برده و از او درخواست کرده است که وی را در دوری کردن از این امور کمک

فرماید (ابن میثم، ۱۳۸۸، ج ۶، ص ۸۹). بنابراین، واژه «سُبَات» در اصل به معنی استراحت بعد از تلاش و فعالیت است. سپس، در معنای تعطیل کردن کار به منظور استراحت به کار رفته است.

مؤلفه معنایی آن در عبارت نخست، استراحت و سکون، قطع و ترک عمل و در تعبیر «سبات العقل»، غفلت کامل است.

۴-۵. المَمْضَمَةُ

«مَمْضَمَةُ» آن است که انسان آب را در دهان گیرد، بعد بیرون اندازد. «مَمْضَمَةُ» را به معنای چرت در چشم نیز به کار برده‌اند (ابن درید، ۱۳۸۶، ج ۳، ص ۳۴۷). مَمْضَمَةُ خواب، آن است که انسان بخوابد، بعد بیدار بشود و همین عمل را تکرار کند (قرشی بنابی، ۱۳۹۱، ج ۲، ص ۹۸۲). این واژه یک مرتبه در نهج البلاغه به کار رفته است.

«وَلَا تَدْوُقُوا النَّوْمَ إِلَّا غِرَارًا أَوْ مَمْضَمَةً» (نهج البلاغه، نامه ۱۱)؛ و مَخْوَابِد جز اندک، یا لَخْتی بخوابید و لَخْتی بیدار مانید. واژه «مَمْضَمَةُ» به معنای پیدایش چرت در چشم و کنایه از کم‌خوابی است (ابن میثم، ۱۳۸۸، ج ۷، ص ۷۲). امام (ع) در این نامه لشکریان خود را از خوابیدن نهی کرده و به آنها دستور می‌دهد که هنگام استراحت در لشکرگاه، شمشیرها و نیزه‌های خود را در اطرافشان دایره‌وار بر زمین نصب کنند و مانند اشخاص مطمئن و بی‌خطر به خواب راحت نروند تا بتوانند با این دو دستورالعمل، خود را حفظ کنند و دشمن برای حمله غافلگیرانه از خواب آنان استفاده نکند (ابن میثم، ۱۳۸۸، ج ۷، ص ۷۵). امام علی (ع) در این عبارت برای سربازان و سپاهیان که به سوی دشمن گسیل می‌شوند، خواب اندک را به صورت نوبتی برای آمادگی جسمی مقابله با دشمن لازم می‌داند (آذربایجانی و دیگران، ۱۳۹۴، ص ۵۹). به همین جهت، لفظ «مَمْضَمَةُ» یعنی اینکه شب بخوابی، سپس بیدار شوی و اندکی دیگر بخوابی که این کار به چرخاندن آب در دهان تشبیه شده است. وجه مشابهت آن، نداشتن ثبات و سکون است. مؤلفه معنایی «مَمْضَمَةُ»، هوشیاری و نخوابیدن است.

۵-۵. الغرار

«غرار» خوابی است اندک (جوهری، ۱۴۲۸، ج ۲، ص ۷۶۸). کلمه «غرار» از ماده «غَرَّ» به معنای غفلت همراه با خواب سبک و به معنای اثری است که از چیزی ظاهر می‌شود (راغب اصفهانی، ۱۳۹۴، ص ۵۷۰). این واژه دو مرتبه در نهج البلاغه به کار رفته است.

- «وَأَسْهَرَ التَّهَجُّدُ غِرَارَ نَوْمِهِ» (نهج البلاغه، خطبه ۸۳)؛ و شب زنده‌داری، خواب اندک را از چشم او گرفته است. واژه «غرار» به معنی کم‌خوابی و اصل آن کمی شیر شتر است. اگر سؤال شود که چگونه کم‌خوابی با بیداری شب وصف می‌شود، درحالی که تنها خود انسان را با بیداری شب وصف می‌کنند؟ در جواب باید گفت: این از موارد مجازی در کلام عرب است (ابن ابی الحدید، ۱۳۹۲، ج ۶، ص ۲۸۰). نسبت دادن بی‌خوابی به غرار و تشنگی، به احتکار کننده‌ها از جهت بسط و استعاره است (خویی، ۱۳۵۱، ج ۶، ص ۵). در نتیجه، بین واژگان «غرار» و «مَمْضَمَةُ» با واژه «نوم» رابطه ترادف وجود دارد؛ زیرا به معنی خواب سبک در چشم (چرت) در معنای حقیقی به کار رفته‌اند. مؤلفه معنایی آن سستی بدن است.

۶-۵. الاضطجاع

«ضَجَعٌ» در اصل به معنای پهلو بر زمین زدن و درازکشیدن است ولی سپس، بر خواب اطلاق می‌شود. «ضَجَعٌ ضُجُوعًا» بدین معناست که خوابش برد (ابن فارس، ۱۴۰۴، ج ۳، ص ۳۹۰). معنی اصلی این ماده بر رهایی از کار با گذاشتن بدن بر زمین دلالت

دارد و به‌طور کلی، برخاستن یا نشستن برای کار است و از مصادیق آن، آماده‌شدن و استراحت برای خواب است (مصطفوی، ۱۳۶۰، ج ۷، ص ۱۴). این واژه با مشتقاتش، هشت مرتبه در نهج البلاغه به‌کار رفته است که در یک مورد به معنای خوابیدن می‌باشد.

- «يَقُولُ: أَعْتَزِلُ الْبِدْعَ وَبَيْنَهَا اضْطِجَعُ» (نهج البلاغه، خطبه ۸۷)؛ می‌گوید: از بدعت‌ها دوری می‌زینم، حال آنکه در میان بدعت‌ها آرمیده است. امام (ع) در این بخش از خطبه به وصف عالم‌نما اشاره می‌کند. «خوابیدن در میان بدعت» کنایه از غوطه‌ور شدن در آن است که امام (ع) آن را به صورت استعاره بالکنایه به‌کار برده است. این غوطه‌وری نیز، به دلیل جهل به اصول شریعت و چگونگی انشعاب فروع از اصول است (ابن میثم، ۱۳۸۸، ج ۳، ص ۳۱۰). مراد امام از خوابیدن در میان بدعت‌ها آن است که فرد عالم‌نما به مردم اظهار می‌کند که اهل ورع است و از متشابها، بدعت و خلاف شرع اجتناب می‌کند، ولی چون جاهل به احکام شرع و مواقع آن است، هر حکمی که می‌کند، به عنوان تشکیک و شبهه است و چون کار او خلاف شرع و بدعت است، پس مضطجع در بدعت است (نواب لاهیجی، بی‌تا، ص ۸۴). بنابراین، واژه «اضطجع» از مصدر «اضطجاع» به معنای لم‌دادن و خوابیدن، مصدر باب افتعال از ضجع است. این واژه در کلام بالا در اثر هم‌نشینی با واژه «بدع» استعاره از غوطه‌ور شدن در آن است. مؤلفه معنایی «اضطجع»، با توجه به هم‌نشینی با «بدع»، در معنای مجازی غوطه‌ور شدن، غرق شدن، آرمیدن و غفلت کامل است.

۷-۵. الرَّقَادُ

«رقد» و مصدر آن «الرَّقَادُ» در اصل بر خوابیدن و دراز کشیدن دلالت دارد (ابن فارس، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۴۲۸؛ عمر، ۱۴۲۹، ج ۲، ص ۹۲۴؛ فراهیدی، ۱۴۱۰، ج ۵، ص ۱۱۵). بعضی از آن، به خواب شب تعبیر کرده (فیومی، ۱۴۱۴، ج ۲، صص ۲۳۴-۲۳۵) و برخی لغویان لفظ «رقد» را «مطلق خواب» معنا کرده‌اند. واژه «رقد» به معنای خواب کوتاه و سبک نیز گفته شده است و جمع آن «رُقُود» است (راغب اصفهانی، ۱۳۹۴، ص ۳۱۹). اصل واحد در این ماده بر ثبات و خواب در صورت گرفتاری و ازدحام، یا خواب با استراحت یا مانند آن دلالت دارد (مصطفوی، ۱۳۶۰، ج ۴، ص ۱۹۴). واژه «راقد» اسم فاعل مشتق از «رقد»، یک مرتبه در نهج-البلاغه به‌کار رفته است.

- «يا نوف، اراقِدْ أنتَ أم راقِمْ؟ فقلتُ: بل راقِمْ. فقال: يا نوف طوبى للزاهدين في الدنيا» (نهج البلاغه، حکمت ۱۰۴)؛ ای نوف، خوابی یا بیدار؟ گفتم: بیدارم. امام (ع) فرمود: ای نوف! خوشا به حال آنان که از دنیای حرام چشم پوشیدند. منظور از «راقم»، بیداربودن چشم در برابر راقد به معنای خوابیده است. گفته می‌شود: «راقم» حالت خاصی است به معنای «چند لحظه دراز کشیدن» (مجلسی، ۱۴۰۸، ج ۳، ص ۵۶). در مجموع می‌توان گفت، میان دو واژه «راقد» و «راقم» رابطه تقابلی معنایی و میان واژه «رقد» با واژه «نوم» رابطه ترادف معنایی وجود دارد و مؤلفه معنایی آن ثبات است.

۸-۵. السُّكْرَةُ

واژه «سکر» بر وزن قفل، به معنی مستی و «سگر» به معنای شراب و چیز مست‌کننده است و چون غفلت و بی‌خبری نوعی از مستی است، به غفلت، سکر گفته‌اند (قرشی بنابی، ۱۳۹۱، ج ۱، ص ۵۴۱). در تعبیرات دینی از کسانی که اهل سیر و سلوک نیستند، به عنوان «خوابیده» یا «مست» یاد می‌شود (جوادی آملی، ۱۳۷۸، ج ۱۱، ص ۲۴). این واژه با مشتقاتش نُه مرتبه در نهج البلاغه به‌کار رفته است که برخی از آنها عبارتند از:

- «فَأَفِقْ أَيُّهَا السَّامِعُ مِنْ سَكْرَتِكَ» (نهج البلاغه، خطبه ۱۵۳)؛ پس ای شنونده! از مستی خود به هوش آی. امام دستور می‌دهد که از مستی جهل به هوش آیند و از خواب غفلت بیدار شوند. واژه «سکره» (مستی) مستعار است و مناسبت آن، این است که غفلت مانند مستی موجب پشت‌پازدن به حکومت عقل است (ابن میثم، ۱۳۸۸، ج ۴، ص ۴۹۶).

- «وَمَنْ زَاغَ سَاءَتْ عِنْدَهُ الْحَسَنَةُ وَحَسُنَتْ عِنْدَهُ السَّيِّئَةُ وَ سَكِرَ سُكْرَ الضَّلَالَةِ» (نهج البلاغه، حکمت ۳۱)؛ و آن کس که از راه حق منحرف گردید، نیکویی رازشت و زشتی را نیکویی پنداشت و دچار مستی گمراهی گشت. «سکر» یعنی عقل و درک خود را از دست داد و «ضلاله» یعنی پیمودن راهی که به مطلوب نمی‌رسد. مقصود این است که او را از خود بیخود کرد و بر او تسلط یافت، همانطور که نوشیدنی، ذهن را کنترل می‌کند (دخیل، ۱۴۰۸، ص ۹۹).

- «فَاتَّقُوا سَكْرَاتِ النَّعْمَةِ وَاحذَرُوا بَوَائِقَ النَّقْمَةِ» (نهج البلاغه، خطبه ۱۵۱)؛ از مستی‌های نعمت بپرهیزید و از سختی‌های عذاب الهی بترسید. اگر نعمت ادامه یابد، انسان آخرت را فراموش می‌کند و از آن منحرف می‌شود. مراد این است که مسلمان باید قبل از رفتن به راه، ایمنی راه را ثابت کند (دخیل، ۱۴۰۸، ص ۵۲). مقصود از «سکرات النعمه» غفلت‌های ناشی از نعمت است چراکه نعمت و مال دنیا نیز، مستی و غفلت می‌آورد.

- «اجْتَمَعَتْ عَلَيْهِمْ سَكْرَةُ الْمَوْتِ وَ حَسْرَةُ الْقَوْتِ» (نهج البلاغه، خطبه ۱۰۹)؛ سختی مرگ و حسرت فوت با هم بر آنها هجوم آورد. مراد از «سکره الموت» یعنی بی‌هوشی در حال مرگ و نزدیک به آن است. بنابراین، واژه «سکره» با مشتقاتش در عبارات‌های بالا به معنای غفلت و بی‌خبری به کار رفته و مؤلفه معنایی آن ناآگاهی و نداشتن شعور است.

۵-۹. الغفلة

واژه «غفلة» یعنی بیان عدم آگاهی از چیزی و عدم عقلانیت در عمل، خواه تصویر یا معنای آن در خیال یا در یاد بماند، یا از هر یک از آنها پاک شود (عسکری، ۱۴۱۲، ج ۱، ص ۳۸۹). برخی در تعریف غفلت گفته‌اند: سهوی است که بر اثر کمی مراقبت و ناهشیاری در انسان پدید می‌آید (راغب اصفهانی، ۱۳۹۴، ص ۳۶۲) و در اصطلاح غفلت را بی‌توجهی و فراموش کردن امری حاضر دانسته‌اند (قرشی بنابی، ۱۳۷۱، ج ۵، ص ۱۱۱). این واژه با مشتقاتش ده مرتبه در نهج البلاغه استعمال شده است که برخی از آن موارد عبارتند از:

«وَاسْتَقِظْ مِنْ غَفْلَتِكَ وَ اخْتَصِرْ مِنْ عَجَلَتِكَ» (نهج البلاغه، خطبه ۱۵۳)؛ و از خواب غفلت بیدار شو و از شتاب خود کم کن. امام دستور می‌دهد که از مستی جهل به هوش آیند و از خواب غفلت بیدار شوند. واژه «سکره» (مستی) مستعار است و مناسبتش این است که غفلت مانند مستی موجب پشت‌پازدن به حکومت عقل است (ابن میثم، ۱۳۸۸، ج ۴، ص ۴۹۶). امام (ع) غفلت انسان‌ها را به خواب تشبیه کرده و در نتیجه، به انداز انسان‌ها از غفلت‌زدگی پرداخته و بر ضرورت بیدارشدن از خواب غفلت تأکید کرده است.

- «حَتَّى إِذَا كَشَفَ لَهُمْ عَنْ جَزَاءِ مَعْصِيَتِهِمْ وَاسْتَخْرَجَهُمْ مِنْ جَلَابِيبِ غَفْلَتِهِمْ» (نهج البلاغه، خطبه ۱۵۳)؛ تا آنگاه که خداوند بتواند از روی جزای گناه آنان پرده بردارد و آنان را از حجاب‌های غفلتشان بیرون بیاورد. تشبیه غفلت به جلاب (لباس و غیر آن که با آن بدن پوشانده می‌شود) از باب تشبیه معقول به محسوس است و وجه شبهه، احاطه غفلت بر انسان‌هاست، مانند احاطه لباس بر بدن انسان (خویی، ۱۳۵۱، ج ۹، ص ۲۱۲).

- «مِنْ أَشْرَفِ أَعْمَالِ الْكَرِيمِ غَفْلَتُهُ عَمَّا يَعْلَمُ» (نهج البلاغه، حکمت ۲۲۲)؛ از شریف‌ترین رفتارهای انسان کریم، غفلت او از چیزی است که می‌داند. مراد از غفلت، وانمود کردن به بی‌خبری است که فرد برای حفظ کرامت انسانی، خود را به نادانی می‌زند.

بنابراین، غفلت، خصلت ناپسندی است که از آن به شدت نهی شده و آن نوعی سستی و مستی و بی‌خبری است که انسان را از مسائل اصلی باز می‌دارد و در ورطه هلاکت و سقوط می‌افکند. واژه «غَفْلَةٌ» ضد واژه «يَقْظَةٌ» است و مؤلفه معنایی آن پشت پا زدن به عقل یا ناآگاهی و بی‌خبری است.

۵-۱۰. الِهَجْعَة

«هَجَع» کلمه‌ای است که بر خواب دلالت دارد. می‌گویند: «هَجَعَ الرَّجُلُ يَهْجَعُ هُجُوعًا» (ابن فارس، ۱۴۰۴، ج ۶، ص ۳۶)؛ یعنی شبانه خوابید. «هَجَعَهُ» مفرد و جمع آن «هَجَعَاتٌ» بوده که به معنی خواب سبک اول شب است (عمر، ۱۴۲۹، ج ۳، ص ۲۳۲۷؛ جوهری، ۱۴۲۸، ج ۳، ص ۱۳۰۵). «رَجُلٌ هُجِعٌ» به معنی مرد ضعیف‌العقل است (ابن درید، ۱۳۸۶، ج ۳، ص ۵۰۰). این واژه سه مرتبه در نهج البلاغه به کار رفته است.

- «أَرْسَلَهُ عَلَى حِينِ فِتْرَةٍ مِنَ الرُّسُلِ وَ طُولِ هَجْعَةٍ مِنَ الْأُمَمِ» (نهج البلاغه، خطبه ۸۹)؛ خداوند، پیامبر (ص) را هنگامی فرستاد که پیامبران حضور نداشتند و امت‌ها در خواب غفلت بودند. واژه «هَجْعَةٌ» استعاره از فرورفتن در تاریکی جهل و گمراهی است و کلمه «طول» از لوازم استعاره بوده و نوعی توضیح مطلب است (خویی، ۱۳۵۱، ج ۶، ص ۲۶۲).

- «أَرْسَلَهُ عَلَى حِينِ فِتْرَةٍ مِنَ الرُّسُلِ وَ طُولِ هَجْعَةٍ مِنَ الْأُمَمِ وَ انْتِقَاضِ مِنَ الْمُبْرَمِ» (نهج البلاغه، خطبه ۱۵۸)؛ خداوند، پیامبر (ص) را هنگامی فرستاد که پیامبران حضور نداشتند و امت‌ها در خواب غفلت بودند و تار و پود حقایق مبرم از هم گسسته بود. مراد از «هَجْعَةٌ»، در این عبارت خواب غفلت در تاریکی‌های جهالت است (مجلسی، ۱۴۰۸، ج ۲، ص ۵۰۱).

- «أَتَمَّتِلِي السَّائِمَةَ مِنْ رَعِيهَا فَتَبَرَّكَ وَ تَشْبَعُ الرَّيْبِيضَةَ مِنْ عُسْبِهَا فَتَرَبِّصُ وَ يَأْكُلُ عَلَيَّ مِنْ زَادِهِ فَيَهْجَعُ» (نهج البلاغه، نامه ۴۵)؛ آیا چرنده، شکم را با چراکردن پر سازد و بخفتد و گوسفند در آغل سیر از گیاه بخورد و بیفتد و علی از توشه‌اش خورد و آرام بخوابد؟. واژه «يَهْجَعُ» از ریشه «هُجُوعٌ» به معنای خواب سبک است (مکارم شیرازی، ۱۳۹۰، ج ۱۰، ص ۲۳۲). در این عبارت، «حاکم غافل» به واسطه برخورداری از لذات، نعمت‌ها و قدرت، به «گوسفندی» تشبیه شده است که در آغل از گیاه، سیر خورده و افتاده است. مراد از این تصویر محسوس به محسوس که به صورت استعاره مصرّحه بیان شده، تقبیح و نکوهش «حاکم غافل» است. بنابراین، واژه «هَجْعَةٌ» با مشتقاتش در اصل به معنی خواب شبانه که امتداد بیشتری دارد و در مورد انسان به کار رفته و در نهج البلاغه استعاره از غفلت است. مؤلفه معنایی آن گمراهی و نادانی است.

۵-۱۱. الْحُلْمُ

حروف «حا»، «لام» و «میم» بر سه معنا دلالت دارد: ترک عجله، سوراخ کردن و دیدن چیزی به هنگام خواب (ابن فارس، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۹۳). واژه «حُلْمٌ» چیزی است که در خواب دیده می‌شود. غالباً «حلم» درباره خواب پریشان و قبیح به کار می‌رود، همچنان که (رؤیا) درباره خواب خوب استفاده می‌شود. جمع آن «احلام» است و گاهی هر یک در جای دیگری به کار می‌روند (قرشی بنایی، ۱۳۹۱، ج ۱، ص ۲۹۹). این واژه ۳۶ مرتبه در نهج البلاغه به کار رفته است که تنها در یک مورد به صورت جمع در معنای خواب استعمال شده است.

- «وَ اِنَّكَ اِذْ تُحَاوِلُنِي الْأُمُورَ وَ تُرَاجِعُنِي السُّطُورَ كَالْمُسْتَقْبَلِ النَّائِمِ تَكْذِبُهُ أَحْلَامُهُ» (نهج البلاغه، نامه ۷۳)؛ و همانا تو که مدام خواسته‌هایی از من داری و نامه‌های فراوان می‌نویسی، به کسی مانی که به خواب سنگینی فرورفته و خواب‌های دروغینش او را تکذیب می‌کند. محور این بخش از نامه امام سرزنش معاویه است. مقصود امام (ع) این است که خیالبافی‌ها و آرزوهای معاویه برای رسیدن

به خلافت، توسط او خیالات بی اساسی است که از غلبه نادانی سرچشمه گرفته است، به سان رؤیای دروغینی که شخص غرق در خواب می بیند و هنگامی که از خواب بیدار می شود، اثری از آنها وجود ندارد (ابن میثم، ۱۳۸۸، ج ۷، ص ۵۹۳). بنابراین، واژه «حلم» یعنی آنچه انسان از بد و زشت در خواب می بیند. هم نشینی واژه «أحلام» با «تکذیب» نشان می دهد که این واژه به معنی خواب های شوریده، دروغ و پریشان است و به معنای عقل و خرد نیست. مؤلفه معنایی آن اضطراب و تشویش است.

۵-۱۲. مَلَكَتِي عَيْنِي

واژه «ملک» (بر وزن قَفَل) به معنای حکومت و اداره امور و «مَلِك» به معنی صاحب حکومت و اداره کننده است. «مَلِك» به معنای مالک شدن و صاحب شدن و «مَلِك» به معنای قدرت و اقتدار است (قرشی بنابی، ۱۳۹۱، ج ۲، ص ۹۸۹). این واژه با مشتقاتش ۱۰۲ مرتبه در نهج البلاغه به کار رفته است که در یک مورد در اثر هم نشینی با واژه «عین» (چشم) به معنای رؤیای صادقه استعمال شده است.

- «مَلَكَتِي عَيْنِي وَ اَنَا جَالِسٌ فَسَنَحَ لِي رَسُولُ اللَّهِ» (نهج البلاغه، خطبه ۷۰): در حالی که نشسته بودم و خواب بر من غالب شده بود، پیامبر اکرم (ص) در نظرم ظاهر شد. این عبارت سخنی است که حضرت در سحر شبی که به وسیله ابن ملجم ضربت خوردند، ایراد کرده اند. واژه «مَلَكَتِي عَيْنِي» کنایه از غلبه خواب است؛ زیرا چشم، نخستین عضوی است که خواب در آن ظاهر و آشکار می شود و به همین دلیل، به صورت کنایه در مفهوم خواب به کار رفته است. جهت استعاره این است که آمدن خواب و غلبه آن بر چشم، انسان را از انجام کار باز می دارد همچنان که پادشاه، بنده خود را از انجام کارهای خصوصی مانع می شود. امام خواب را به پادشاه تشبیه کرده و لفظ «ملک» را برای آن استعاره آورده است (ابن میثم، ۱۳۸۸، ج ۳، ص ۹۵). برخی معتقدند، «ملک عین» یعنی رؤیای صادقه ای که امام نقل کرده است (موسوی، ۱۳۷۷، ج ۱، ص ۴۱۵). در این فرمایش حضرت، استعاره ای نیکو به کار رفته است؛ زیرا فعل «ملکت» را استعاره برای غلبه خواب بر چشمان آورده است و وجه شبه استعاره این است که شخص غنوده در تصرف و حاکمیت و مالکیت خواب قرار دارد.

در مجموع، این کلمه از باب استعاره تبعیه است و کلمه «ملک» استعاره از غلبه یافتن خواب است و «عین» مجاز از خواب با علاقه مجاورت است و نسبت غلبه به خواب، مجاز عقلی است. از سویی، واژه «مَلِك» در اثر هم نشینی با «عین»، کنایه از خواب چشم و به معنای رؤیای صادقه است. در این ترکیب، باهم آیی واژگانی زیبایی وجود دارد که معنای جدیدی را خلق کرده است. این ترکیب با واژه «أحلام» که به معنی خواب های شوریده، پریشان و دروغ است، رابطه تقابل معنایی دارد. مؤلفه معنایی آن بی اختیاری است.

۶. مؤلفه های معنایی واژگان متقابل «نوم»

در نهج البلاغه واژگان مختلفی همچون «التَّهَجُّد»، «الأَرْق»، «الزَّامِق»، «الْيَقْظَةُ»، «السُّهُود» و «السَّهْر» در تقابل معنایی با واژه «نوم» قرار گرفته اند که در ادامه، به مهم ترین مؤلفه های معنایی آن ها اشاره می شود.

۱-۶. التَّهَجُّد

اصل معنایی واژه «هَجَدَ» بر رکود در مکانی دلالت می کند. گفته می شود: «هَجَدَ» یعنی بی امان خوابید و «الْهَاجِدُ» به معنای خفته است (ابن فارس، ۱۴۰۴، ج ۶، ص ۳۴). واژه «تَهَجُّد» دو مرتبه در نهج البلاغه به کار رفته است.

- «وَسَمِعَ رَجُلًا مِنَ الْحَرُورِيِّ يَتَهَجَّدُ وَيَقْرَأُ...» (نهج البلاغه، حکمت ۹۷)؛ وقتی شنید که یکی از حروریه نماز شب می‌گزارد و قرآن می‌خواند... .

- «وَأَسْهَرَ التَّهَجُّدُ غِرَارَ نَوْمِهِ» (نهج البلاغه، خطبه ۸۳)؛ و شب زنده‌داری، خواب اندک را از چشم او گرفته است. واژه «تهجد» به شب زنده‌داری برای عبادت گفته می‌شود (مغنیه، ۱۳۸۷، ج ۲، ص ۱۷۱). «أَسْهَرَهُ التَّهَجُّدُ» یعنی نماز شب، خواب را از او دور کرد، پس خواب را به کلی از دست داد (صبحی صالح، ۱۳۹۵، ص ۱۴۴).
در مجموع می‌توان گفت، واژه «تهجد» از ماده «هجد» در اصل به معنای خواب سبک است و از واژگان اضداد بوده که به دو معنای خواب و بیداری به کار رفته است؛ اما زمانی که این واژه در باب «تَفْعُلُ» استعمال شود، به معنای عبادت شبانه است. به علاوه، بین واژه «تَهَجُّدُ» و «غِرَارُ» رابطه تقابلی واژگانی وجود دارد. مؤلفه معنایی آن رکود است.

۲-۶. الأرق

واژه «أَرَقُّ» دارای به دو معنای بی‌خوابی شبانه و رنگی از رنگ‌ها آمده است (ابن فارس، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۸۲). «الأرقُّ: السهَرُ بالليل» (فیروزآبادی، ۱۳۷۱، ج ۱، ص ۸۶۴)؛ یعنی شب بیدار ماندن و مصدر است؛ اما واژه «الأرقُّ» به معنی کسی که در شب بیدار است، یک مرتبه در نهج البلاغه به کار رفته است.

«وَإِنَّ أَحَا الْحَرْبِ الأَرَقُّ وَ مَنْ نَامَ لَمْ يُنْمَ عَنْهُ» (نهج البلاغه، نامه ۶۲)؛ و همانا مرد جنگ، شب بیدار است و هرکه از دشمن آسوده بخوابد، دشمن نسبت به او نخواهد خفت. امام این نامه را در مورد مالک اشتر فرموده است و در آن اشاره می‌کند که هرکس اهل جنگ باشد، بیدارتر است. کنایه از اینکه بلند همت‌تر است؛ زیرا لازمه آن، کم‌خوابی است و نیز، آنان را از دون‌همتی و سستی در جهاد بر حذر داشته است، چه لازمه آن خمودی و آسودگی از مقاومت در برابر دشمن و طمع بستن بدان‌هاست (ابن میثم، ۱۳۸۸، ج ۷، ص ۵۴۷). واژه «أَرَقُّ» بر هوشیاری و جدی بودن دلالت دارد (دخیل، ۱۴۰۸، ص ۳۰). بنابراین، واژه «أَرَقُّ» در اصل به معنای بیداری در شب است که در کلام امام استعاره از بلندهمتی بوده و مؤلفه معنایی آن هوشیاری است.

۳-۶. الرامق

واژه «رَمَقٌ» به معنی نگاه خفیف و بقیه عمر و جمع آن ارماق است (قرشی بنابی، ۱۳۹۱، ج ۱، ص ۴۶۹). «رَمَقَةٌ أَرْمَقَةٌ رَمَقًا» (ثعالبی، ۱۴۱۴، ص ۱۳۸)؛ یعنی به او نگاه کردم. اگر انسان با چشم به چیزی نگاه کند، گفته می‌شود «رَمَقَهُ». این واژه با مشتقاتش دو مرتبه در نهج البلاغه به کار رفته است که در یک مورد به معنای بیداری استعمال شده است.

- «یا نوف، أَرَاقِدُ أَنْتَ أَمِ رَامِقٌ؟ فَقُلْتُ: بَلِ رَامِقٌ...» (نهج البلاغه، حکمت ۱۰۴)؛ ای نوف، خوابی یا بیدار؟ گفتم: بیدارم. امام (ع) فرمود: ای نوف! خوشا به حال آنان که از دنیای حرام چشم پوشیدند. منظور از «رامق» بیداربودن چشم است در برابر «راقد»؛ یعنی خوابیده. گفته می‌شود: رمق فقط حالت درازکشیدن کوتاه و چندلحظه‌ای است (مجلسی، ۱۴۰۸، ج ۳، ص ۵۶). می‌توان گفت، واژه «رامق» از ماده «رمق» به معنای بیداری چشم است. بین واژه «راقد» با «رامق» رابطه تقابلی واژگانی وجود دارد و مؤلفه معنایی آن هوشیاری است.

۴-۶. اليَقَظَةُ

واژه «يَقَظَةُ» به معنی بیداری و توجّه و تقيّض نوم است (ابن منظور، ۱۹۹۷، ج ۷، ص ۴۶۷؛ مصطفوی، ۱۳۶۰، ج ۱۴، صص ۴۹-۵۰؛ فراهیدی، ۱۴۱۰، ج ۵، ص ۲۰۱). در متون عرفانی، «يَقَظَةُ» به معنای بیداری از خواب غفلت است که به دنبال معرفت و تجلّی انوار الهی در قلوب حاصل خواهد شد (سهروردی، ۱۳۷۵، ص ۲۷۹). این واژه با مشتقاتش ده مرتبه در نهج البلاغه به کار رفته است که به برخی از موارد آن اشاره می‌شود:

- «فَتَدَاوَوْ... مِنْ كَرَى الْغَفْلَةِ فِي نَاطِرِكِ بِيَقَظَةٍ» (نهج البلاغه، خطبه ۲۲۳)؛ و خواب غفلت دیدگان را به بیداری، درمان کن. امام به شخص غافل و گنهکار هشدار می‌دهد که ای انسان بکوش و هرچه زودتر این بیماری‌های قلبی و خواب غفلتی را که در پی سستی و بی‌اعتنایی به خدا و یاد او پیدا شده است، با تصمیم راسخ بر اطاعت فرمان و مداومت ذکر او معالجه و درمان کن (ابن میثم، ۱۳۸۸، ج ۶، ص ۷۲).

- «مَالِي أَرَاكُمْ... أَيَقَظًا نَوْمًا وَ شُهُودًا غُيْبًا» (نهج البلاغه، خطبه ۱۰۸)؛ مرا چه شده که شما را.. بیدارانی خفته و حاضرانی غایب از صحنه مشاهده می‌کنم؟ امام این سخن را در مذمت یاران خویش ایراد فرموده است. منظور از اینکه خفتگانند، خوابیدن نفوس آن‌ها در گور طبیعت و بستر غفلت است و از این نظر در حکم بیدارانی هستند که چشم‌های آن‌ها گشوده و خردهایشان خفته است (ابن میثم، ۱۳۸۸، ج ۴، ص ۱۳۰). «أَيَقَظًا نَوْمًا»؛ یعنی بیدار می‌شوند، اما چون از بیداری خویش بهره‌ای نمی‌برند، خواب هستند. حرکت زندگی را نظاره می‌کنند و می‌بینند که چه برنامه‌ای برایشان در نظر گرفته شده است، اما تکان نمی‌دهند و ناله را دفع نمی‌کنند (موسوی، ۱۳۷۷، ج ۲، ص ۲۱۸).

- «أَيَقُظُوا بِهَا نَوْمَكُمْ وَأَقْطَعُوا بِهَا يَوْمَكُمْ» (نهج البلاغه، خطبه ۱۹۱)؛ با تقوا خواب خود را به بیداری تبدیل و روزتان را با آن سپری کنید. مقصود امام آن است که از خواب غفلت بیدار شوید (شرفی، ۱۳۶۶، ج ۴، ص ۷۱۸). «أَيَقُظُوا بِهَا نَوْمَكُمْ» ممکن است اشاره به خواب معمولی باشد؛ یعنی در پرتو تقوا پاسی از شب را بیدار باشید و با خدا راز و نیاز کنید. در مقابل این، احتمال داده شده که مراد، بیدارشدن از خواب غفلت به سبب تقواست (مکارم شیرازی، ۱۳۹۰، ج ۷، ص ۳۳۷).

- «وَأَسْتَيَقِظُ مِنْ غَفْلَتِكَ وَ اخْتَصِرُ مِنْ عَجَلَتِكَ» (نهج البلاغه، خطبه ۱۵۳)؛ و از خواب غفلت بیدار شو و از شتاب خود کم کن. امام درباره خودش این سخن را ایراد کرده و غفلت انسان‌ها را به خواب تشبیه کرده است و در نتیجه، به انذار انسان‌ها از غفلت‌زدگی پرداخته و بر ضرورت بیدارشدن از خواب غفلت تأکید کرده‌اند.

بنابراین، فعل «يَقَظُ» و مشتقاتش در نهج البلاغه در اصل به معنای بیداری و نخفتن است که در عبارت‌های بالا، مجازاً از بیداری از خواب غفلت است. این واژه اگر صفت مشبّه باشد، مانند «رَجُلٌ يَقْظُ» به معنای شخص زیرک نیز به‌کار می‌رود. در این حالت، مؤلفه معنایی آن حرکت، تشخیص و احتیاط است.

۵-۶. الشُّهُودُ

واژه «شُهَدَاءُ» دو معنای متضاد دارد؛ بیداری و سکون (ابن فارس، ۱۴۰۴، ج ۳، ص ۱۰۸). «شُهَدَاءُ» نیز به مانند «أَرْقُ»، به معنی خواب کوتاه است. «قَدْ سَهَدَ الرَّجُلُ بِالْكَسْرِ يَسْهَدُ سَهْدًا وَ سَهْدًا وَ سَهْدًا» بدین معناست که نخوابیده است (جوهری، ۱۴۲۸، ج ۲، ص ۴۹۲). این واژه با مشتقاتش سه مرتبه در نهج البلاغه به کار رفته است.

- «وَاللَّهِ لَأَنَّ أَبَيْتَ عَلَى حَسَكِ السَّعْدَانِ مُسَهَّدًا... أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْ أَنْ أَلْقَى اللَّهَ وَرَسُولَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ ظَالِمًا لِبَعْضِ الْعِبَادِ وَغَاصِبًا لِسَيِّءٍ مِنَ الْحُطَامِ» (نهج البلاغه، خطبه ۲۲۴)؛ به خدا قسم، اگر شب را روی خار سعدان بیدار بمانم ... نزد من بهتر است از این که خدا و رسول او را در روز قیامت ملاقات کنم درحالی که ظالم بر بعضی بندگان و غاصب ریزه‌ای از مال دنیا باشم.

- «نَوْمُهُمْ سُهْوٌ وَ كُحْلُهُمْ دُمُوعٌ بِأَرْضٍ عَالَمِهَا مُلَجَمٌ وَ جَاهِلُهَا مُكْرَمٌ» (نهج البلاغه، خطبه ۲)؛ خواب آنها، بیداری و سرمه چشم آنها، اشک بود، در سرزمینی که دانشمند آن لب فرو بسته و جاهل گرامی بود. «نَوْمُهُمْ سُهْوٌ» کنایه از فتنه‌های بسیاری است که در میان آن‌هاست تا جایی که نمی‌خوابند و نگران خود بوده و مشغول آماده‌شدن برای جنگ با دشمن هستند درحالی که برای کشته‌های خود و آنچه از اموال و غیره از دستشان رفته، گریه می‌کنند (مجلسی، ۱۴۰۸، ج ۱، ص ۵۵). اگر این عبارت در وصف اصحاب امام (ع) در کوفه باشد، به نظر درست‌تر است. بدین معنا که آنان در ترس و خوف هستند و شب را بیدار می‌مانند و به خاطر قلّت موافقت و همراهی‌شان با آن حضرت می‌گیرند و این عبارت به این ترتیب، شکایت آن حضرت (ع) از اصحابش است (ابن ابی الحدید، ۱۳۹۲، ج ۱، صص ۱۷۰-۱۷۱). منظور از این سخن که به صورت استعاره تمثیلیه آمده، این است که از این پس، آن‌ها (خوارج) آسایش و راحتی نخواهند داشت و شادی‌شان به غم و اندوه مبدل خواهد شد.

- «أَمَّا حَزْنِي فَسَرْمَدٌ وَأَمَّا لَيْلِي فَمُسَهَّدٌ إِلَيَّ أَنْ يَخْتَارَ اللَّهُ دَارَكَ الَّتِي أَنْتَ بِهَا مُقِيمٌ» (نهج البلاغه، خطبه ۲۰۲)؛ از این پس اندوه من جاودانه و شبهایم، شب زنده‌داری است تا آن روز که خدا خانه زندگی تو را برای من برگزیند. واژه «مُسَهَّدٌ» اسم مفعول از باب تفعیل و به معنای فرد بیدار و بدون خواب است.. نسبت بیدارماندن به شب، مجازی است؛ زیرا آنکه بیدار می‌ماند، انسان است نه شب. بنابراین، واژه «سَهْدٌ» در اصل به معنای بی‌خوابی شبانه است که با واژه «أَرْقٌ» هم‌معناست. این واژه در نهج البلاغه هم در معنای حقیقی و هم در معنای مجازی استعمال شده و مؤلفه معنایی آن بی‌قراری است.

۶-۶. السَّهْرُ

اصل معنای «سَهْرٌ» به معنی نخوابیدن در تمام یا قسمتی از شب است و در مورد انسان بی‌خوابی است که به خواب می‌رود. می‌گویند تا دیروقت بیدار بود (ابن فارس، ۱۴۰۴، ج ۳، ص ۱۰۸) یعنی تمام یا قسمتی از شب را بیدار ماند (فیومی، ۱۴۱۴، ج ۲، ص ۲۹۳). این واژه با مشتقاتش هفت مرتبه در نهج البلاغه آمده است، نظیر:

- «ذُبُلُ الشَّفَاةِ مِنَ الدُّعَاءِ، صُفْرُ الْأَلْوَانِ مِنَ السَّهْرِ» (نهج البلاغه، خطبه ۱۲۱)؛ لب‌هایشان از فراوانی دعا خشک و رنگ صورتشان از شب‌زنده‌داری‌ها زرد (است).

- «وَكَمْ مِنْ قَائِمٍ لَيْسَ لَهُ مِنْ قِيَامِهِ إِلَّا السَّهْرُ وَالْعَنَاءُ حَبْدًا نَوْمُ الْأَكْيَاسِ وَ إِفْطَارُهُمْ» (نهج البلاغه، حکمت ۱۴۵)؛ و بسا شب زنده‌داری که از شب زنده‌داری چیزی جز رنج و بی‌خوابی به دست نیاورد! خوشا خواب زیرکان و افطارشان.

- «أَسْهَرُوا عْيُونَكُمْ وَ أَضْمَرُوا بُطُونَكُمْ» (نهج البلاغه، خطبه ۱۸۳)؛ در دل شب‌ها با شب‌زنده‌داری و پرهیز از شکم‌بارگی به اطاعت خدا برخیزید. امام (ع) در این عبارت عموم بندگان را خطاب قرار می‌دهد. مراد از «بیدار داشتن چشم‌ها در دل شب»، همان راز و نیاز شبانه و بویژه نماز شب است (مکارم شیرازی، ۱۳۹۰، ج ۷، ص ۱۲۳). بنابراین، واژه «سَهْرٌ» در اصل به معنای بیداری در شب در مقابل «نوم» بوده و در اینجا استعاره از شب زنده‌داری است. این واژه در نهج البلاغه به صورت اسم و فعل به‌کار رفته است و با واژه «أَرْقٌ» رابطه ترادف معنایی دارد. مؤلفه معنایی آن هوشیاری است.

نتیجه‌گیری

از تحقیق حاضر، نتایج ذیل به دست آمد:

۱. در نهج البلاغه به هفت نوع خواب «سنگین»، «سبک»، «شبانه»، «غفلت»، «مرگ»، «پیشان» و «رؤیای صادق» اشاره شده است.
۲. امیر مؤمنان (ع) به دو نوع خواب ممدوح و مذموم اشاره کرده‌اند که خواب جسم و چشم را ممدوح دانسته و خواب عقل (خواب غفلت) را مذموم معرفی می‌کنند.
۳. ایشان برای تبیین مفهوم خواب، الفاظ بسیاری را به کار برده‌اند که هر یک از آنها با توجه به بافت جمله دارای مؤلفه‌های معنایی متفاوتی هستند.
۴. مؤلفه‌های معنایی واژه «نوم» به دو دسته تقسیم می‌شوند: دسته‌ای از مؤلفه‌ها از طریق بررسی واژگان مترادف و هم‌حوزه به دست می‌آید که عبارتند از: سستی بدن، سستی کامل بدن، استراحت و سکون یا قطع و ترک عمل، هوشیاری، برخاستن برای انجام کار، ثبات، ناآگاهی و فقدان شعور، پشت پا زدن به عقل یا ناآگاهی و بی‌خبری، گمراهی و نادانی، اضطراب و تشویش و بی‌اختیاری و دسته دیگر را می‌توان از طریق بررسی واژگان متقابل کسب کرد که شامل رکود، هوشیاری، حرکت، تشخیص و احتیاط و بی‌قراری است.
۵. الفاظ «الکری، السنّة، السُّبَات، المضمضة، الغرار، الاضطجاع، الرُّقَاد، الغفلة، السُّکْرَة، الهجعة، الحُلْم» و تعبیر «ملکتی عینی» هم‌حوزه و مترادف «نوم» به شمار می‌آیند.
۶. واژگان «التَّهَجُّد، الأرق، الرّامق، الیقظة، السُّهُود، السَّهَر» در نهج البلاغه با واژه «نوم» رابطه تقابل معنایی دارند که در معانی حقیقی (بیداری چشم‌ها) و مجازی (شب زنده‌داری و بیداری عقل) به کار رفته‌اند.

منابع و مآخذ

- قرآن کریم. (۱۳۸۰). مهدی الهی قمشه‌ای (مترجم)، چاپ دوم، انتشارات فاطمه الزهراء.
- نهج البلاغه. (۱۳۷۹). شریف رضی، محمد بن حسین (گردآورنده)، محمد دشتی (مترجم)، مشهور.
- آذربایجانی، مسعود و شعاعی، محمدصادق. (۱۳۹۴). روانشناسی در نهج البلاغه. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- ابن ابی الحدید، عبدالحمید بن هبة الله. (۱۳۹۲). شرح نهج البلاغه. غلامرضا لایقی (مترجم)، نیستان.
- ابن فارس، ابو الحسین احمد. (۱۴۰۴). معجم مقاییس اللغة. علوم اسلامی.
- ابن منظور، محمّد بن مکرم. (۱۹۹۷). لسان العرب. ادب الحوزه.
- ابن میثم بحرانی، کمال الدّین میثم بن علی. (۱۳۸۸). شرح نهج البلاغه. قربانعلی محمّدی مقدم و علی اصغر نوایی‌زاده (محققان)، بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- ابن درید، محمدحسن. (۱۳۸۶). ترتیب جمهرة اللغة. عادل عبدالرحمن البدری (مصصح)، مجمع البحوث الإسلامیة.
- پالمر، فرانک رابرت. (۱۳۸۷). نگاهی تازه به معناشناسی. کورش صفوی (مترجم)، مرکز.
- ثعالبی، عبدالملک بن محمد. (۱۴۱۴). فقه اللغة و سر العربية. جمال طلبه (مصصح)، دار الکتب العلمیة.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۷۸). تفسیر موضوعی قرآن کریم (مراحل اخلاق در قرآن). اسراء.
- جوهری، اسماعیل بن حمّاد. (۱۴۲۸). الصحاح تاج اللغة و صحاح العربية. احمد بن عبدالغفور عطار (محقق)، دار العلم للملایین.
- خویی، میرزا حبیب الله. (۱۳۵۱). منهاج البراعة فی شرح نهج البلاغه. المكتبة الإسلامیة.
- دخیل، علی محمد علی. (۱۴۰۸). شرح نهج البلاغه. دار المرتضی.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۳۹۴). مفردات الفاظ قرآن کریم. حسین خداپرست (مترجم)، نوید اسلام.

- سبزواری، ملاهادی. (۱۳۷۹). شرح منظومه. ناب.
- سهروردی، عمر بن محمد. (۱۳۷۵). عوارف المعارف. ابومنصور بن عبدالمؤمن اصفهانی (مترجم)، علمی و فرهنگی.
- شرقی، محمد علی. (۱۳۶۶). قاموس نهج البلاغه. دار الکتب الاسلامیه.
- صبحی صالح. (۱۳۹۵). نهج البلاغه. الهجرة.
- صفوی، کوروش. (۱۳۹۲). درآمدی بر معناشناسی. حوزه هنری.
- عمر، احمد مختار. (۱۴۲۹). معجم اللغة العربية المعاصرة. عالم الکتب.
- عسکری، ابوهلال حسن بن عبد الله. (۱۴۱۲). معجم الفروق اللغویة. النشر الاسلامی.
- فیروزآبادی، محمد بن یعقوب. (۱۳۷۱). القاموس المحيط. مطبعة السعادة.
- فیومی، احمد بن محمد. (۱۴۱۴). المصباح المنیر فی غریب الشرح الكبير للرافعی. دار الهجرة.
- فراهیدی، خلیل بن احمد. (۱۴۱۰). العین. دار الهجرة.
- فلسفی، محمدتقی. (۱۳۸۷). آیه الکرسی پیام آسمانی توحید. دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- قرشی بنابی، علی اکبر. (۱۳۷۱). قاموس قرآن. دار الکتب الإسلامیه.
- قرشی بنابی، علی اکبر. (۱۳۹۱). مفردات نهج البلاغه. دفتر انتشارات اسلامی.
- کاپلان، هارولد آی و سادوک، بنجامین جیمز. (۱۳۶۸). خلاصه روان‌پزشکی. نصرت‌الله پورافکاری (مترجم)، آزاد.
- لاینز، جان. (۱۳۹۱). درآمدی بر معنی‌شناسی زبان. کورش صفوی (مترجم)، نشر علمی.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۸). شرح نهج البلاغه. مرتضی حاجلی فرد (مصصح)، وزارة الثقافة و الارشاد الإسلامی.
- محقق، محمدباقر. (۱۳۶۴). خواب و بیداری و خواب دیدن از نظر علمی و دینی. بعثت.
- محمودی ری شهری، محمد. (۱۳۷۹). میزان الحکمة. حمیدرضا شیخی (مترجم)، دار الحدیث.
- مصطفوی، حسن. (۱۳۶۰). التحقیق فی کلمات القرآن الکریم. بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- مغنیه، محمدجواد. (۱۳۸۷). در سایه سار نهج البلاغه. سامی غزیری (مصصح)، دار الکتب اسلامی.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۹۰). پیام امام امیرالمؤمنین علیه السلام: شرح تازه و جامعی بر نهج البلاغه. مدرسة الإمام علی بن أبي طالب (ع).
- موسوی، سید عباس علی. (۱۳۷۷). شرح نهج البلاغه. دار الرسول الاکرم (ص).
- منتظری، حسینعلی. (۱۳۸۳). درسهایی از نهج البلاغه. سرایی.
- نعمتی پیرعلی، دل‌آرا و مسجدی، فاطمه. (۱۳۹۱). رابطه دین‌مداری و بصیرت دینی در نهج البلاغه. دو فصلنامه کتاب قیام، ۳(۲)، پیاپی: ۷، ۱۶۷-۱۸۶.
- نواب لاهیجی، محمدباقر. (بی‌تا). شرح نهج البلاغه. اخوان کتابچی.

References

- The Holy Quran* (translated by Mahdi Elahi Qomshei).
- The Nahj al-Balagha* (compiled by Sharif Razi, Muhammad bin Husayn (2000) and translated by Muhammad Dashti). Mashhour.
- Askari, Abu Hilal Hasan bin Abdullah. (1992). *Dictionary of lexical Differences*. Al-Nashr al-Islami. [In Arabic]
- Azarbajani, Masoud, & Shojaei, Mohammad Sadegh. (2015). *Psychology in Nahj al-Balagha*. Research Institute of Hawza and University. [In Persian]
- Dakheel, Ali Muhammad Ali. (1988). *Interpretation of Nahj al-Balagha*. Dar al-Murtaza. [In Arabic]
- Falsafi, Muhammad Taqi. (2008). *Ayat al-Kursi: Divine message of monotheism*. Islamic Culture Publications office. [In Persian]
- Farahidi, Khalil ibn Ahmad. (1990). *Al-eyn*. Dar al-Hijrah. [In Arabic]
- Fayumi, Ahmad bin Muhammad. (1994). *Al-Misbah al-Munir fi Gharib al-Sharh al-Kabir lil-Rafi'i*. Dar al-Hijrah. [In Arabic]
- Firoozabadi, Muhammad bin Yaqub. (1992). *Comprehensive Dictionary*. Al-Sa'adah Publications. [In Arabic]

- Ibn Abi al-Hadid, Abd al-Hamid bin Hibatullah. (2013). Interpretation of *Nahj al-Balagha* (translated by Gholamreza Layeqi). Neyestan. [In Persian]
- Ibn Duraid, Muhammad Hasan. (2007). *Arrangement of words* (edited by Adel Abd al-Rahman al-Badri). Islamic Research Assembly. [In Arabic]
- Ibn Faris, Abu al-Hussain Ahmad. (1984). *Dictionary of language standards*. Islamic Sciences. [In Arabic]
- Ibn Manzur, Muhammad ibn Mukarram. (1997). *Arabic Language*. Adab al-Hawza. [In Arabic]
- Ibn Maytham al-Bahrani, Kamal al-Din Maytham bin Ali. (2009). *Interpretation of Nahj al-Balagha* (edited by Ghorbanali Mohammadi Moghadam and Ali Asghar Navaei Zadeh). Islamic Research Foundation. [In Arabic]
- Javadi Amoli, Abdullah. (1999). *Thematic Interpretation of the Holy Quran (Stages of Ethics in the Quran)*. Isra. [In Persian]
- Jawhari, Ismail bin Hammad. (2007). *Al-Sihah Taj al-Lughah wa al-Sihah al-Arabiyyah* (edited by Ahmad ibn Abd al-Ghafur Attar). Dar al-Ilm lil-Malayin. [In Arabic]
- Kaplan, Harold, & Sadock, Benjamin James. (1989). *Summary of Psychiatry* (translated by Nosratullah Pur Afkari). Azad. [In Persian]
- Khui, Mirza Habibullah. (1972). *Excellent way of interpreting Nahj al-Balagha*. Al-Maktabah al-Islamiyyah. [In Arabic]
- Lyons, John. (2012). *An Introduction to Semantics* (translated by Koroush Safavi). Elmi Publications. [In Persian]
- Majlisi, Muhammad Baqir. (1988). *Interpretation of Nahj al-Balagha* (edited by Morteza Haj Ali Fard). Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Arabic]
- Makarem Shirazi, Naser. (2011). *The Message of Imam Ali (pbuh): A New and Comprehensive Commentary on Nahj al-Balagha*. Qom Publishing. Imam Ali ibn Abi Talib School. [In Persian]
- Mohammadi Rey Shahri, Muhammad. (2000). *Mizan al-Hikmah* (translated by Hamidreza Sheikhi). Dar al-Hadith. [In Persian]
- Mohaqqeq, Muhammad Baqir. (1985). *Sleep, Wakefulness, and Dreaming from Scientific and Religious Perspectives*. Be'sat. [In Persian]
- Montazeri, Husayn Ali. (2004). *Lessons from Nahj al-Balagha*. Sarayi. [In Persian]
- Mousavi, Sayyid Abbas Ali. (1998). *Interpretation of Nahj al-Balagha*. Dar al-Rasul al-Akram. [In Arabic]
- Mughniyah, Muhammad Jawad. (2009). *In the light of Nahj al-Balagha* (edited by Sami Ghariri). Dar al-Kutub Islami. [In Persian]
- Mustafawi, Hasan. (1981). *A delve into the words of the Holy Quran al-Karim*. Translation and Publishing Organization. [In Arabic]
- Nawab Lahiji, Muhammad Baqir. (n.d.). *Interpretation of Nahj al-Balagha*. Akhawan Kitabchi. [In Persian]
- Nemati Pirali, Delara, & Masjedi, Fatemeh. (2012). The Relationship between Religiosity and Religious Insight in Nahj al-Balagha. *Bi-Quarterly Journal of Kitab Qayyim*, 3(2), Serial: 7, 167-186. [In Persian]
- Omar, Ahmad Mukhtar. (2008). *Dictionary of Contemporary Arabic*. Alam al-Kutub. [In Arabic]
- Palmer, Frank Robert. (2008). *A New Look at Semantics* (translated by Koroush Safavi). Markaz. [In Persian]
- Qureshi Bonabi, Ali Akbar. (1992). *Dictionary of Quran*. Dar al-Kutub al-Islamiyah. [In Persian]
- Qureshi Bonabi, Ali Akbar. (2012). *Vocabulary of Nahj al-Balagha*. Islamic Publications Office. [In Persian]
- Raghib Isfahani, Husayn bin Muhammad. (2015). *Vocabulary of the Holy Quran* (translated by Hussain Khodaparast). Navid Islam. [In Persian]
- Sabzawari, Mulla Hadi. (2000). *Interpretation of al-Manzumah*. Nab. [In Arabic]
- Safavi, Koroush. (2013). *An Introduction to Semantics*. Howzeh Honari. [In Persian]
- Sharafi, Muhammad Ali. (1987). *Dictionary of Nahj al-Balagha*. Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Arabic]
- Sohrawardi, Umar bin Muhammad. (1996). *Awarif al-Ma'arif* (translated by Abu Mansur bin Abd al-Mu'min Isfahani). Scientific and Cultural. [In Persian]
- Subhi Salih. (2016). *Nahj al-Balagha*. Al-Hijrah. [In Arabic]
- Tha'labi, Abd al-Malik ibn Muhammad. (1994). *Philology and Arabic language* (edited by Jamal Talabah). Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic]